

"SHÍGÍS SAZLARÍ: ÓZBEK XALÍQ ORKESTRINIŇ QÁLIPLESIWÍ HÁM RAWAJLANÍWÍ"

*Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali "Xalıq sazları"(girjek qobız bas) qánigeligi 4-kurs studenti **Kılıchbaeva Parmana***

Annotaciya: Maqalada Ózbekstan muzikalıq mádeniyatınıń áhmiyetli bólegi bolǵan ózbek xalıq orkestriniń qalıplesiw tariyxı hám házirgi jaǵdayı qarastırıladı. Ásbaplar quramınıń ózgeshelikleri, dástúriy muzikanıń repertuargá tásiiri, sonday-aq orkestrdiń mádeniy miyrastı saqlawdaǵı hám muzikalıq tárbiyalanıwdaǵı orńı bayanlanaydı. Dástúriy hám akademiyaalıq atqarıw formaların óz-ara baylanısına ayırıqsha dıqqat awdarıladı.

Tayanış sózler: ózbek xalıq orkestri, dástúriy muzika, muzikalıq miyras, Ózbekstan, milliy saz ásbapları, mádeniy sáykesbillik, muzikalıq tálim.

Аннотация: В статье рассматривается история формирования и современное состояние узбекского народного оркестра как значимого элемента музыкальной культуры Узбекистана. Освещаются особенности инструментального состава, влияние традиционной музыки на репертуар, а также роль оркестра в сохранении культурного наследия и музыкальном воспитании.

Ключевые слова: узбекский народный оркестр, традиционная музыка, музыкальное наследие, Узбекистан, национальные инструменты, культурная идентичность, музыкальное образование.

Abstract: The article examines the historical formation and current state of the Uzbek folk orchestra as a significant element of Uzbekistan's musical culture. It highlights the unique instrumental composition, the influence of traditional music on the repertoire, and the orchestra's role in preserving cultural heritage and promoting music education.

Keywords: Uzbek folk orchestra, traditional music, musical heritage, Uzbekistan, national instruments, cultural identity, music education.

Orkestr (áyyemgi grek tilinen ὀρχήστρα "orxestra", antik teatrda xor ushın maydan) - dirijyor basshılıǵında hár túrli saz ásbaplar atqaratuǵın muzıkantlar jámááti. Hár qanday orkestr quramı keminde bir orkestr toparınan ibarat boladı, ol dúzilisi jaǵınan uqsas hám dawısı biyikligi jaǵınan hár qıylı bolǵan saz ásbaplardıń turaqlı birlespesi bolıp tabıladı.¹

"Orkestr" sózi áyyemgi grek teatrında saxna aldındaǵı dóńgelek maydan - orxestra atınan kelip shıqqan. Onda hár qanday tragediya yamasa komediyaǵa qatnasatuǵın áyyemgi grek xori jaylasqan. Biraq jámáát bolıp muzıka atqarıw ideyası ádewir burın, mısalı, Áyyemgi Mısırda bolǵan. Oyanıw dáwirinde hám onnan soń XVII ásirde orxestra orkestr oyıǵına(оркестровая яма) aylanıp, onda jaylasqan muzıkantlar jámááti de sol ata menen atalıp ketken.

Orkestrlestiriwdiń dáslepki úlgi Monteverdidiń "Orfey" partiturası bolıp, ol qırıq saz ásbabı ushın jazılǵan: Mantua gercoginiń sarayında dál sonsha muzıkant xizmet etken. XVII ásir dawamında ansámblar, ádette, tuwısqan saz ásbaplarınan quralatyǵın edi, tek ayırıqsha jaǵdaylarda ǵana hár túrli saz ásbapların birlestiriw ámelge asırılǵan. XVIII ásir baslarına kelip tarlı saz ásbapları tiykarında orkestr qalıplesti: birinshi hám ekinshi skripkalar, altler, violoncheller hám kontrabaslar. Tarlılardıń bunday quramı tolıq sesli tórt dawıslı (oktava ekilengen bas) garmoniyanı paydalanıw múmkinshiligin berdi. Orkestr basshısı bir waqıttıń ózinde general bas partiyasın klavesinde (saray muzıkasın orınlawda) yamasa organda (diniy muzıkada) atqaratyǵın edi. Keyin ala orkestrge goboy, fleyta hám fagotlar qosıldı, kóbinese fleyta hám goboyda bir atqarıwshılar shertken hám bul saz ásbapları bir waqıtta jańlay almaǵan. XVIII ásirde ekinshi yarımında orkestrge klarnetler, trubalar hám urma saz ásbapları (barabanlar yamasa litavralar) qosıldı.²

Házirgi kúnde orkestr simfoniyalıq, tarlı, xalıq sazları, demli, áskeriy, estradalıq, djaz túrlerine bólinedi.

¹ Попов С. С. Инструментоведение. — СПб.: Издательство «Лань»; Издательство «ПЛАНЕТА МУЗЫКИ», 2019. — С. 9

² Алан Кендалл. Хроника классической музыки. «Классика-XXI», М., 2007.

Hár qıylı mámleketlerde xalıq saz ásbaplarınan quralğan, basqa orkestrler ushın jazılğan shıǵarmalardı qayta islengen túrin yamasa arnawlı jazılğan shıǵarmalardı atqaratuǵın orkestrler keń tarqalğan.

Xalıq saz ásbaplarınıń tariyxı uzaq ótmishke barıp taqaladı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda dáslepki muzıka ásbapları eramızdan aldınǵı XIII mıń jıllıqta dúnyaǵa kelgen dep boljanadı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda muzıkada eń dáslep urma ásbaplar, keyinirek shawqımlı ásbaplar (atqarıwshılar qol shappatlap ırǵaqtı tákirarlaydı hám shawqımlı saz ásbaplarınıń tásin kúsheytedi), waqıtlar ótip áste-aqırın xalıq ustaları tárepinen nay tárizli ısqırawıq, shıńǵırıqlar, sırnay hám nay (qamıs hám bambuk saplaqlarınan) sıyaqlı sazlar júzege kele baslaǵan. Áste-aqırın tarlı hám tarlı-tartqıshlı muzıka ásbapları payda bolǵan. Tariyxtıń kórsetiwinshe Orta ásir Shıǵıs mádeniyatı qushaǵında qalıplesken saz ásbapları (nay, sırnay, tanbur, duwtar, rubob, girjek, qobızlar) ótken kóp ásirler dawamında óziniń dawıs reńlerin hám ózgesheliklerin joǵaltpastan bizge shekem jetip kelgen.

Ózbek xalıq saz ásbapları atqarıwshılıǵınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı XIX ásirdeń ortalarına tuwra keledi. Usı dáwirde baslap kópshilikke tanıla baslaǵan dutarshılar, tanburshılar, doyrashılar, nayshılar hám surnayshılar, rubobshılar hám girjekshiler dóretiwshilik ete baslaǵanlıǵı, xalıq turmısınıń túrli tarawların súwretleytuǵın jańa namalar hám qosıqlar payda bolǵanlıǵı málim.

Bul jıllarda Qoqan qalası, ataqlı sazendeler jıynalǵan orayǵa aylanǵan bolıp, onda ózbek xalıq saz ásbaplarında atqarıwshılıq ónerin iyelew boyınsha ózgeshe mektep jaratılǵan. Maqamlar atqarıwında qosıqshılar menen bir qatarda quramı hár túrli bolǵan ózbek xalıq saz ásbapları ansamblleri de qatnasqan.

Fergana sazendeleri de atqarıwshılıq sheberligin belsendi ózlestire baslaǵan. Sazendeler ansamblıne Buxarada tanbur hám doyra, Xorezmde bolsa dutar, girjek, balaman, doyra yamasa tanbur garmon, rubab, doyra da kirgen.

Fergana hám Tashkent wálayatlarında sazendeler ansamblleri 8-10 adamnan ibarat bolǵan. Ansambller nay, qosnay, chang, rubab, dutar, tanbur, doyra hám girjek sıyaqlı saz ásbaplarınan quralǵan.

Tariyxtnıń kórsetiwinshe XIX ásirdeń aqırına kelip ansambller bir qansha rawajlandı, olardıń tiykargı túrleri qalıplesti, ansambller quramına jańa saz ásbapları kirgizilgen, saz ásbapları sesleriniń jáne de jaǵımlı bolıwı, diapazonların keńeytiw hám atqarıw imkaniyatların jetilistiriw boyınsha úlken jumıslar ámelge asırılǵan.

XIX ásirdeń aqır, XX ásirdeń baslarında xalıq muzıkantları arasında ustaz-shákirtlik dástúrleriniń rawajlanıwı, talantlı jaslarǵa ǵamxorlıq etiw, olarǵa muzıka ilimin úyretiw nátiyjesinde Ózbekstanda kóplegen sheberler, sazandeler jetisip shıqqanlıǵı málim. Sonıń ishinde, Buxara hám Samarqandta Ata Ǵiyos Ǵaniev, Ata Jalol Nosirov, Levv Boboxonov, Hoji Abdurahmon Umarov sıyaqlı tanburshılar, Qori Karomat, Hoji Abdulaziz Abdurasulov sıyaqlı duwtarshılar, Fergana hám Tashkentte doyrashı Usta Olim Komilov, noǵarashı Yusuf Shakarjanov, qoshnayshılar Ahmadjon Umrzoqov, Xayrulla Ubaydullaev, tanburshı Qozijon Madrahimov, duwtarshı Abdusoat Vahobov, nayshı Abduqodir Ismoilov, Xorazmda bolsa, tanburshılar Matpano ata Xudoybergenov, Matyaqub Xarratov, Qurban Nazar Abdullaev (Bola-Baxshı), Madrahim Yaqubov (Sherozı) lar atqarıwshılar arasında belgili bolǵan.

Ózbekstanda birinshi márte mámleket qaramaǵındaǵı ansambldiń shólkemlestiriliwi Muhitdin Qori Yaqubov atı menen baylanıslı. Onıń shólkemlestiriwshiligi hám tikkeley bassılıǵında 1926-jılı ózbek muzıka mádeniyatı tariyxında birinshi márte 21 atqarıwshıdan ibarat mámleketlik hám kóshpeli koncert-etnografiyalıq truppası shólkemlestirildi. Bul ansamblge Fergana oypatlıǵınıń sol dáwirde belgili bolǵan usta sazandeleri, qosıqshıları hám oynashıları jumısqa shaqırılǵan. Sazandeler quramı ansambldiń eń abıraylı bólegi bolıp, dóretiwshilik jámaáttıń ózegin quraytuǵın edi. Ansambl Yusufjon Shakarjonov (noǵara, basshı), Usta Olim Komilov (doyra), Toxtasin Jalilov (girjek), Ahmadjon Umrzoqov (qoshnay), Abduqodir Ismoilov (nay), Ata Xoja Saydazimov (duwtar), Xayit-oxun (tanbur), Muhitdin Hoji (tanbur), Mamat baba (doyra), Xudayberdi (surnay), Madaminjon Isxaqov (bolaman) sıyaqlı belgili sazandelerden quralǵan edi. Bunday muzıkalıq-etnografiyalıq ansambldiń dúziliwi, onıń tabıslı koncertleri hám keń

jámiyetshilik arasında, ápiwayı xalıq arasında húrmetke erisiwi Ózbekstanda milliy muzıka kórkem óneriniń shın mánisinde rawajlanıwına úlken túrtki boldı.

Belgili sazende hám qosıqshı Yunus Rajabiy 1927-jılı Ózbekstan radio komiteti janında 12 sazendeden ibarat xalıq saz ásbapları milliy ansamblin shólkemlestiredi. Bul ansamblge Tashkenttegi sol dáwirdiń belgili muzıkantları qoshnayshı Xayrulla Ubaydullaev, duwtarshılar Abdusoat Vahobov, Orif Qosimov, tanburshılar Rixsi Rajabov, Maqsudxoja Yusupov, girjekshiler Imomjon Ikromov, Nabi Hasanov, Maxmud Yunusov, nayshılar Dadali Soatqulov, Said Kalonov, changshılar Nıgmatjon Dostmuhammedov, Faxriddin Sodiqov, Mamatjon Rasulov, doyrashı Dadaxoja Sottievler shaqırılğan edi.

Ansambl repertuarında ózbek xalıq namaları menen birge zamanagóy kompozitorlardıń, sonıń ishinde Yu.Rajabiydiń "Chorgoh", "Kóshebağı", "Bayot", "Birlesiń", "Ilgor", "Mırzadáwlet" sıyaqlı shıǵarmaları bar edi. Keyinirek bul ansamblde respublikanıń ataqlı qosıqshıları, tashkentli molla Tóychi Toshmuhammedov, buxaralı Domla Halim Ibodov, samarqandlı Haji Abdurahman Umarov, xorezmli Matyaqub Harratov, Safo Muganniy, tashkentli Nazira Ahmedova sıyaqlı tanımali sazendeler islegen.

Jıllar dawamında ansambl ósip, atqarıwshılıq repertuarı bayıdı, xalıq súyispenshiligin qazandı. Qısqa waqıt ishinde ansambl Ózbekstannıń eń jaqsı muzıkalıq jámaátleri qatarınan orın alǵanlıǵı muzıka súyiwshilerine jaqsı málim.

1936-jılı shólkemlestirilgen Ózbek mámleketlik filarmoniyası (direktori Muhitdin Qori Yaqubov, muzıka basshısı Toxtasin Jálilov) qasında 98 atqarıwshıdan ibarat "Etnografiyalıq unison ansambli", 30 atqarıwshıdan ibarat dutarshı qızlar ansamblleri dúziledi. Ansamblde kóplegen sheber sazendeler, kórkem óner ustaları dóretiwshilik etti, topardıń kóp jıllıq iskerligi ese ózbek muzıka kórkem óneriniń rawajlanıwına, onıń keń kólemde jayılwına xizmet qıladı. 1939-jılda nayshı A.Ismoilov, qosnayshı A.Umrzoqon hám changshı F.Sodiqovler Moskvada ótkizilgen xalq ásbapları atqarıwshılıǵı kórik tańlawında 2-dárejeli diplom menen sıylılانған.

Sonnan keyingi jillarda Ózbekstan radiosı hám televideniesi janında kóplegen professional muzıka jámáátleri, wálayat hám rayonlarda, mektepler, oqıw orınları hám mádeniyat úylerinde onlağan, júzlegen saz ásbapları ansamblleri shólkemlestirildi hám búgingi kúnde de olardıń kópshiligi nátiyjeli jumıs alıp barıp atır. Olar: Ózbek teleradiokompaniyası janında Yu.Rajabiy atındaǵı maqomshılar ansambli (basshısı Abduhoshim Ismoilov), M.Turǵunboeva atındaǵı "Bahor" xalıq biy ansambli (basshısı Mámura Ergasheva), filarmoniya janındaǵı "Shadlıq" qosıq hám ayaq oyın ansambli (basshısı Qádir Móminov), "Tanovar" ansambli (basshısı Yulduz Ismatova), "Lazgi" qosıq hám ayaq oyın ansambli (basshısı Raxmatjon Qurbonov), balalar "Bulbulcha" ansambli (basshısı Shermat Yormatov), Aviasazlar mádeniyat sarayı janındaǵı "Parvoz" ansambli (basshısı Shárip Janaydarov), Xorezm wálayatı Boǵot rayonındaǵı "Qaldırǵash" ansambli (basshısı Shermat Fayzullaev), Qaraqalpaqstan filarmoniyası janındaǵı "Ayqulash" ansambli, Buxara wálayatınan "Zarafshon" ansambli sıyaqlı kóplegen dóretiwshilik toparlar usılardıń qatarına kiredi.

Bunday xalıq sáz ásbapları ansambllerdıń payda bolıwı Ózbekstannıń gárezsizligi kórkem ónerdi, sonıń ishinde muzıka kórkem óneriniń jáne de erkin hám keń rawajlanıwı ushın, milliy muzıkalıq qádiriyatlarımızdı tiklew ushın barlıq imkaniyatlardı jaratıp berdi. Bunnan tısqarı ansambllerdıń qalıplesiwi keyin ala ózbek xalı sazları orkestriniń payda bolıwına da túrtki boldı.

Ózbek xalıq sazları orkestri. XX ásirdeń ekinshi yarımında ózbek kompozitorlarınıń dıqqat-itibarın jámiyetlik janrlar: xor gruppası ushın dóretpeler, kishi kamer orkestri ushın hám xalıq sazları orkestrleri ushın shıǵarmalar jaratıwǵa qaratılǵan edi. 1937-1938-jıllardan baslap ózbek mámleketlik filarmoniyası qasında ózbek xalıq sazları orkestri qurılǵan. Keyinirek sol formadaǵı orkestr Ózbekstan radio komiteti qasında da shólkemlestirilgen. Jıllar dawamında xalıq sazları orkestri áste-aqırınlıq penen rawajlanıwǵa kirisip ózbek xalıq sazları arasında duwtar- bas, rubab- prima, girjek qobız bas sıyaqlı jańa túrdegi ásbaplar kirgiziledi. Bul ózgerisler arnawlı laboratoriyalarda ótkeriletuǵın edi. Biraq ózbek xalıq sazları orkestri tiykarında milliy ózbek muzıka saz ásbapları turatuǵın edi. Orkestrdiń qurılǵan jıllarında G.Sabitov

"Totarsha syuita", F. Nazareyi Yp 23 syuitasi, S. Boboev "Bayram uvertyurası", V. Knyazev "Orkestr hám qashqar rubobi ushın koncert", Ğ. Qodirov "Ózbek xalıq temalarında syuita", B.Giyenko "Ukrainsha syuita", "Pomirsha syuita" ların atqarıp, tınlawshılar júreginen orın aldı. 1960-jıllar orkestr repertuari keńeyip S. Varelastiń "Hamza" poeması, B. Zeydmanniń "Qaharmanlıq poema" ları bolǵan. Ózbek xalıq sazları orkestri jáhán klassikalıq muzikalıq shıǵarmalarında atqarǵan: Goyenkoniń "Vals fantaziyası", M. I. Glinkaniń "Kamarinskaya", "Ruslan hám Lyudmilla" operasınan valsar, J. Bizeniń "Karmen" operasınan uvertyuralar. Ózbekstan radiosı qasındaǵı ózbek xalıq sazları orkestri qurılǵannan baslap kózge kóringen ataqlı ustaz Yunus Rajabiy basshılıq etken. Biraq 1960-jılı Ózbekstan radiosı qasında maqomshılar ansambli dúzilip Y.Rajabiy oǵan basshılıq etip saz ásbaplar orkestrinde talantlı kompozitor, sazende sol orkestrde islep kelgen D. Zakirov basshılıq etedi. D. Zakirov ózbek xalıq awızeki dóretpelerin jaqsı bilgen, basqa xalıq dóretpeleri menen de qızıqqan. "Ushshoq" tında orkestr hám jeke nay atqarıwına maslastırǵan, "Navo", "Savti Navo" hám "Uffori Navo" namaların orkestr menen birgelikte milliy ózbek nalaların sheberlik penen muzıka saz ásbaplarında talqın tabıwı kompozitordıń xalıq dóretpelerin jaqsı bilgenliginen derek beredi.

Ózbek xalıq sazlar orkestri ushın shıǵarmalar dóretiw, xalıq dúrdanalarınan jemisli paydalanıw maqseti kózge kóringen bastakor Faxriddin Sodiqov shıǵarmashılıǵında da názerge túsken. Onıń "Qorabayır" atlı muzikalıq pesasında atlardıń júgiriwi orkestrdegi muzikalıq ásbapların ustalıq penen isletilgeni sózimizdiń dáliyli bola aladı. Sonday eken Ózbekstanda ózbek xalıq sazları orkestriniń xızmetleri ózbek milliy muzikalıq ómirine ayırıqsha orın iyeleydi.

Saz ásbaplar orkestriniń baǵdarlamalarında, muzıka saz ásbapların jetilistiriwde, xalıq nama hám qosıqlarınan paydalanıwda, milliy notalar, qosımshalardı isletiwde hám olardı keń túrde jámiyetke en jaydırıw quralların sheberlik penen ámelge asırıp Ózbekstan muzikalıq kórkem ónerinde bul xızmetler keń áhmiyetke iye boldı.

Búgingi kúnde bizge belgili bolǵan - ózbek xalıq sazları orkestri XX ásirdiń birinshi yarımında payda bolıp, bir neshe on jıllardı óz ishine alǵan qalıplesiw,

rawajlanıw, jetilisiw procesin óz basınan keshirgen. Tájiriybe sıpatında kirgizilgen kóplegen saz ásbapları: házirgi girjegimizdiń úlkeytirilgen kórinislerindegi - girjek-bas, girjek-kontrabas, temperaciyaǵa salıwdıń hesh múmkinshiligi bolmaǵan dástúriy eski sazımız - sırnay (biraq partiturada atı saqlanıp qalǵan) ámeliyattan ótpesten, óz-ózinen sol dáwirde dúzilgen muzıkalıq kórkem jámaátlerimizdiń tiykarǵı quramınan shıǵıp ketken. Biraq dástúriy sırnayımızdı epizodlıq saz sıpatında (kárnay, sıbızǵı, shańqobız sıyaqlı) kompozitorlar partituraǵa kirgizgen, bunnan keyin de shıǵarmalardıń arnawlı, folklorǵa jaqın bóleklerinde kirgiziwleri múmkin. Sanap ótilgen saz ásbaplarınıń ornına - girjek-qobız bas, girjek-qobız kontrabas jańadan jaratılıp ámeliyattan ótti. Sırnay ornına evropa ásbabı esaplangan - goboy yamasa onıń da ornına dirijyorlar bayan-akkordeon (tembr jaǵınan jaqın registrleri bolǵanlıqtan) sıyaqlılardı ÓzXSO (Ózbek xalıq sazları orkestri) quramına kirgizip kelmekte.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Gúlmariyam K. et al. MÁDENIYAT TARAWINIŃ RAWAJLANIINDA BALALAR MUZIKA MEKTEBINIŃ TUTQAN ORNI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 47. – №. 5. – С. 96-101.
2. Gúlxumar D., Gúlmariyam K. BAQSISHILIQ ÓNERINIŃ RAWAJLANIWI HÁM DÁSLEPKI BAQSISHILIQ MEKTEPLERI. – 2024.
3. Gulmaryam K., Ğaziynexan D. SHOMANAY RAYONI JUMABAY JIRAW BAZAROV ATINDAǴI 13-SANLI BALALAR MUZIKA HÁM KÓRKEM ÓNER MEKTEBI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 47. – №. 6. – С. 75-78.
4. Niyazbaeva A., Kamalova G. ÓZBEKISTON XALQ BAXSHISI QALLIEV TENELBAY GENJEBAEVICH IJODI //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 22-24.
5. Gulxumar D., Gulmaryam K. BASHEROV DYNASTY //World scientific research journal. – 2023. – Т. 22. – №. 2. – С. 26-31.

6. Dauletyarova G., Kamalova G. A LOOK AT THE WORK OF TEACHER POLATBAY QURBANAZAROV //Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 283-288.
7. Segizbaeva G., Kamalova G. J. CHARSEMOVTIŇ DÓRETIWSHILIGINDE SAHNA HÁM KINO MUZIKASI //Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 289-294.
8. Gúlmaryam K. et al. MÁDENIYAT TARAWINIŇ RAWAJLANIINDA BALALAR MUZIKA MEKTEBINIŇ TUTQAN ORNI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 47. – №. 5. – С. 96-101.